

Stavnsbaandets Virkninger paa Byerne.

Stavnsbaandets økonomiske og sociale Virkninger med Hensyn til Landbruget er blevet udmærket behandlet af *Falbe-Hansen* i hans Bog om Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne ¹. Han fastslaaer her, at Stavnsbaandets Indførelse skyldtes Ønsket om at holde Lønningerne paa Arbejdskraft nede, hvilket ogsaa lykkedes. I det 18. Aarhundrede var Arbejdslønnen paa Landet konstant, kun Tjenestefolkenes Løn steg noget. Ved Hjælp af Stavnsbaand og Korntoldlovgivning skulde det danske Landbrug bringes hurtigt paa Fode. Der er ingen Tvivl om, at Stavnsbaandet betød en værdifuld Hjælp for Godsejerne og Proprietærerne. Gennem det lykkedes det at binde store Dele af Landbefolkningen til Godserne, hvorved man sikrede Landbruget billig Arbejdskraft. Dette var saa meget mere værdifuldt paa en Tid, hvor den mere intensive Drift og Omlægning til Kobbølbrug krævede stedse flere Hænder. Stavnsbaandet var Godsejerinteressernes Sejr, men tillige et fuldgyldigt Udtryk for den merkantilistiske Stats Opfattelse af Mennesket som Produktionsfaktor. For Staten var det Eksportoverskudet, som Godserne ene leverede, der var og maatte være Alfa og Omega. De lave Lønningers Økonomi var Merkantilismens ledende Princip. Derfor faldt Statens og Godsejernes Interesser sammen, saa meget mere, som Stavnsbaandet tillige havde en anden Side, der maatte have Statens Interesse, nemlig Militæret. Man fulgte her gamle kendte Veje. Kun i faa Aar havde Bonden paa Sjælland været en fri Mand. Til 1702 herskede Vornedskabet paa Sjælland og Lolland-Falster. Derefter var Bonden officielt sin

¹ Kbhv 1888.

egen Herre til 1732. Det var dog ogsaa kun officielt. Om Tidspunktet for Stavnsbaandets Indførelse har der staaet megen Strid. Edv. Holm har med stor Styrke fremhævet, at Stavnsbaandet først indførtes 1733. Det hele er dog kun en Strid om Ord. Undersøger man Borgerskabslisterne i de danske Byer mellem 1702 og 1730—31, viser det sig, at Vornedskabets Ophævelse ikke har medført en større Tilflytning af Landboere til Byerne¹. En saadan fandt først Sted i Aarene mellem den i 1701 indførte Landmilit's Ophævelse og Stavnsbaandets Indførelse. Godsejerne har saaledes i de Omraader, hvor Vornedskabet var blevet delvis ophævet i 1702, ved Hjælp af Landmilit'sen forstaaet at binde Befolkningen i dens bedste Aar. Det synes derimod, som om dette kun i nogen Grad har været Tilfældet i Jylland og paa Fyen. Hvad Langeland angaar, indførtes faktisk et Stavnsbaand allerede omkring 1720². For Jylland og Fyen varede altsaa Bondens Frihed ved til 1733, da Stavnsbaandet ogsaa gjorde de jyske og fynske Bønder ufri.

For Regeringen har Befolkningsspørgsmaalet sikkert spillet en ikke ubetydelig Rolle. Gustav Bang har for Sjællands Vedkommende vist, at Befolkningsoverskudet her efter 1710 i en Række Aar var gaaet stærkt tilbage, hvorefter der til ind i 1720'erne var fulgt en Stagnation. Selv om et enkelt sjællandsk Amt var haardt ramt af Pest — i Københavns Amt døde 2000 af denne Sygdom — og Befolkningsforholdene paa Sjælland derfor har været uheldigere end andetsteds, er det dog rimeligt at antage, at Billedet i Jylland ikke har været meget forskelligt derfra. Hertil kom saa, at Jylland i Aarene efter 1702 har maattet afgive en Del af sin Landbefolkning til sjællandske Godser³. Forordningen om Vornedskabets Ophævelse lovede Vornedfrihed, og ikke faa Jyder blev i Tiden efter 1702 Fæstere paa sjællandske Godser. I de »skarpe» Egne i Jylland er denne Tilvækst i Udvandring fra Provinsen sikkert blevet mærket som Folkemangel.

Imidlertid var i det store og hele »Folkemangelen» paa

¹ Se min Afhandling om Bybefolkningen i Acta Jutlandica 1932. 50 ff.

² Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær. III. Kbhvn. 1926. 64 ff.

³ Albert Olsen anf. Skr. 54 ff.

Landet mere en Frase, som Godsejerne over for Staten benyttede til at binde Bonden, end en Realitet; ialfald paa det Tidspunkt, da Stavnsbaandet blev indført. Ved Udskrivningen efter 1733 viste det sig, at der var mere end ungt Mandskab nok. I nordjyske Regiments Omraade steg Antallet af Mænd mellem 14 og 36 Aar fra 13427 til 16661 i Aarene 1733—1740, i søndre Jyskes fra 13952 til 14155, paa Fyen (med Taasinge og Langeland) fra 7385 til 8733 og paa Sjælland og Lolland-Falster fra 17832 til 18091 ¹. I 1738 talte Embedsmænd »i dybeste Fortrolighed» om, at en Landkommissær paa Sjælland hævdede, at der var større Mængder unge Folk, end der kunde skaffes Tjeneste til paa Godserne, »saa vil og i Tiden tænkes paa nogen Raad for denne Sag». 1743 foreslog en anden Landkommissær at udvide Landmilitisen med 3—4000 Mand, som let kunde rejses ².

Stavnsbaandet bevirkede saaledes, at der blev rigeligere Arbejdskraft paa Landet. I Forhold til Arbejdsmulighederne maa der nærmest tales om Overskud af Arbejdskraft. Der gives dog ogsaa Undtagelser i de skarpe Egne i Jylland d. v. s. Viborgegnen, Hedeegnene, samt enkelte Godser rundt omkring, hvor Herremændene derfor var mere brutale i deres Optræden overfor Bønderne end andetsteds.

Ved at binde Befolkningen til Landet hindrede man imidlertid Tilgangen til Byerne, og hermed rejser Spørgsmaalet sig: Hvilken Virkning har Stavnsbaandet haft paa Byerhvervenes Udvikling.

Det er ofte sagt og skrevet, at det 18. Aarhundredes Stat kun førte Godsejerpolitik. Det er imidlertid ganske urigtigt. Byerhvervene kunde hele Merkantilismen igennem i høj Grad glæde sig ved Regeringens Bevaagenhed. Dette gælder ikke mindst Perioden efter 1730, Aar, der paa Grund af udenlands Krig, Deflation og ugunstige Konjunkturer var yderst alvorlige for hele det danske Samfund. For Byerhvervenes Vedkommende havde man lige efter Christian den Sjettes Tronbestigelse foretaget indgaaende Undersøgelser. De viste blandt andet for

¹ Rockstroh anf. Skr. 116 ff.

² » » » 125.

Danmark og Norge en Indførsel af Tekstilvarer paa 300000 Rigsdaler. Arbejdslønnen skulde blive i »Landet», det vil sige i Byerne. Til at sætte Fart i den industrielle Udvikling tjente den i 1736 oprettede »Assignations-, Vexel- og Laanebank». De faglærte Arbejdere til Manufakturernes havde man ikke i Riget. Her var der altsaa absolut Tale om Folkemangel, det vil sige Mangel paa kvalificeret Arbejdskraft. Den kunde man kun i begrænset Grad faa fra Landet. Derfor betød den mindskede Tilgang af Arbejdskraft fra Landboere intet i Regeringens Overvejelser pro et contra et Stavnsbaands Indførelse. Byernes Befolkningsmangel skulde afhjælpes ved Indkaldelse af fremmede Haandværkere og Industrielle. Her fulgte man ogsaa tidligere betraadte Veje, og Mulighederne for at skaffe sig disse Fremmede var gunstige. I det 18. Aarhundrede var ca. 27 % af samtlige Personer, som løste Borgerskab i danske Byer, født uden for Kongerigets Grænser¹. Tilsyneladende bestod der saaledes intet Modsætningsforhold mellem Regeringens Landbo- og Bypolitik. Den tilstrækkelige Arbejdskraft skulde sikres Landet gennem Stavnsbaand og Byerne gennem Indkaldelse af Udlændinge, begge Forholdsregler, der stemte overens med de merkantilistiske Teorier. De Fremmede skulde saa oplære danske Drengene, hvorved der skabtes et større Udbud af Arbejdskraft. Man kunde saaledes naa Maalet: de lave Lønninger, og dermed var baade Landbrug og Byerhverv vel hjulpet. Saaledes saa det ud paa Papiret. Vi skal nu se, hvorledes det kom til at se ud i Virkeligheden efter Stavnsbaandets Indførelse.

Paa Landet virkede Stavnsbaandet efter Bestemmelsen. Ogsaa med Hensyn til Folkeformerelse tegnede Billedet sig lyst. I det 18. Aarhundrede førte Storgodsdriften ogsaa før Landboreformerne med sig, at Antallet af Husmænd steg meget betydeligt, hvorved der opstod mange smaa Hjem med talrige Børn. Denne Udvikling kunde Stavnsbaandet kun støtte ved at binde de unge Landboere til Godserne, først fra det 14. til det 36. Aar, senere udvidet til at gælde fra det 4.

¹ Hvor i det følgende ingen Kilde er anført, henviser jeg for Bybefolkningens Vedkommende til min anførte Afhandling i Acta Jutlandica.

til det 40. Aar. Der er ingen Tvivl om, at Landet samtidig blev fri for megen uegnet Arbejdskraft. De, der ikke kunde anvendes i Bedriften, har ingen Interesse haft for Godsejeren, og har derfor let faaet deres Fripas, mod eller uden Betaling. En Del af disse Folk er havnet i Byerne, hvor de har ment, at Eksistensmulighederne var bedre.

Byerne fik saaledes en Tilvækst, der kvalitativt var meget ringe. Stavnsbaandet kom til at betyde, at den bedste Del af Arbejdskraften blev paa Landet, hvilket ikke har gavnnet Byerne. Paa den anden Side har det ikke virket skadeligt paa Byerhvervene, at Tilgangen fra Landet blev bremset. De fleste af de Landboere, som drog til Byerne, var ikke faglærte Folk, der kun havde Muligheder for at ernære sig ved Agerbrug eller som Daglejere. I Industrien var der kun ringe Brug for dem. Det 18. Aarhundredes Manufaktur arbejdede i alt væsentlig kun med faglært Arbejdskraft ligesom Haandværket. Det var derfor den manuelle Kunnen, ikke blot Mennesker, som formaaede at føre Udviklingen videre. Den Betragtning, der ofte anførtes af Merkantilister, at det kun var godt, at Indvandringen fra Landet hæmmedes for at gøre Plads for de fremmede Haandværkere, har i Virkeligheden noget paa sig. Med en Befolkning af Daglejere og Agerdyrkere var Byerne ikke veltjent, kun de Landboere, som havde lært et Haandværk, eller de, der havde Talent for Handel, betød en Vinding for Byerhvervene. Naturligvis var der Arbejde for Arbejdsfolk og navnlig for Tjenestefolk, og Købstædernes Agerbrug skulde ogsaa passes, men Antallet af de Hænder, der paa disse Felter kunde skaffes Arbejde til, var dog stærkt begrænset.

Spørgsmaalet inskrænker sig derfor i det væsentlige til dette: Hvorledes virkede Stavnsbaandet paa Tilgang af kvalificeret Arbejdskraft i Byerne? Med andre Ord, bød Stavnsbaandet Haandværk og Industri Muligheder for en Udvikling, saaledes som Staten havde tilsigtet?

Inden vi undersøger dette, kan vi fastslaa, at Stavnsbaandet betød en social Deklassering af Haandværkerstanden, idet der, saaledes som jeg i det kommende skal anføre, fandtes

Stavnslavene i Haandværkslavene i alle Grader, baade inden for Mestre, Svende og Drengene. Det er rigtigt, at der er Forskel paa en Stavnslave og en Vorned, men denne er langt fra fremhævet, snarere skudt i Baggrunden i Forholdet mellem »Ejer» og »Ejet». Betegnelsen »Vorned» bruges til 1788 overalt om den Stavnslave. Ikke blot Haandværkere, men ogsaa andre næringsdrivende Borgere stod i Hørighedsforhold til en eller anden Godsejer. Af den Slags har jeg fundet adskillige Tilfælde paa Sjælland og Lolland-Falster, derimod ikke i Jylland, hvilket dog ikke behøver at betyde, at det ikke har fundet Sted der. Ofte er der i Raadstueprotokollerne ogsaa i Jylland og Fyen tilføjet, at en Landbo kommer til Byen med sit Herskabs Pas eller Tilladelse. Herunder kan udmærket godt skjule sig et Hørighedsforhold. Tydelig Anførsel af Stavnslavens fortsatte Bestaaen efter Borgerskabs Tagelse har jeg kun fundet paa Sjælland og Lolland-Falster.

Eksempler:

24/2 1767 faar Haandværker født Lolland, lært i København Geheimekonferensraad von Rabens Tilladelse til at bo i Nykøbing, »naar han paa Stedet her vil erhverve Borgerskab og Lavsrettigheder». (Nykøbing F. Raadstueprotokol. Sjæll. Landsarkiv.)

13/5 1755. Haandværker faar Herskabs Tilladelse til *indtil videre* at bo i Sakskøbing, mod at han begiver sig ind i Lavet og bliver sit Herskab følgagtigt, naar det forlanges, at han skal udflytte paa Godset igen. (Sakskøbing Raadstueprotokol. S. L.)

1780 fik Sætteskipper af Grev Rewentlow Tilladelse til at tage Borgerskab i Nakskov med Forbehold, at Greven skulde have Ret til at indkalde ham, hvis han behøvede hans Tjeneste. (Nakskov Borgerskabsprotokol S. L.)

7/3 1785. Skipper af Rørvig paa Kongens Gods i Ods Herred fik Tilladelse til at vinde Borgerskab i Nykøbing S. paa de Vilkaar, at ikke blot han selv, men ogsaa hans Sønner »skal være og forblive Godset tilhørende». (Nykøbing S. Raadstuebog S. L.)

11/2 1788. Skipper af Rørvig — samme Betingelser som ovenanførte. (Nykøbing S. Raadstuebog. S. L.)

2/7 1745. 1 Person f. Egholm fik et Pas fra Sognepræsten ¹

¹ Præster var ofte haarde mod deres Bønder (Se herom Rockstroh). Af Gejstlighed og Kirke har Bønderne overhovedet ikke faaet Støtte, før den økonomiske Udvikling gjorde Præsterne til Liberalister og Bondevenner.

i Nysted Hr. Jens Winther: Det bliver herved efter Anmodning Jørgen Nielsen bevilget *paa nogen Tid* at nedlade sig i Nysted og der midlertidig tage Borgerskab, dog med de Vilkaar — at hand, naar jeg hanem noget Fæstehus eller andetsteds maatte begære igen da opsiger sit Borgerskab og findes følgagtig. (Nysted Raadstueprotokol. S. L.)

De ovenanførte Eksempler viser Deklasseringen. Borgerne er ikke fri Mænd, men stavnsbundne. Paa Sjælland og Lolland-Falster har der under det gamle Vornedskab i det 16. og 17. Aarhundrede eksisteret vornede Borgere, medens de jyske Købstæders Borgere alle har været fri. Ved Danske Lov blev der sat Grænser for dette Vornedskabs Varighed og ved Forordningen at 1702 blev Borgerne faktisk alle frie. Nu indførtes igen de betingede Borgerskaber, selve Borgerne gøres gennem disse i visse Tilfælde retsløse. Godsejerne — og Præsterne — har ikke sluppet deres Tag i Bonden, efter at han er draget til By. Antagelig har han i adskillige Tilfælde maattet betale et klækkeligt Husbondhold for at faa Lov til at blive Borger paa Vilkaar. Fri Mand før sit 40. Aar har han ikke været, han har paa Herrens Befaling været pligtig til paa ethvert Tidspunkt at flytte sine Telte. Hvad denne Usikkerhed har betydet socialt er umiddelbart indlysende. Det viser tillige, hvor svagt Byerne har staaet. Ialfald de mindre har ikke haft Kraft til at insistere paa, at Borgerne skulde være frie, men har tilladt, at Ufriheden fra Landet slæbtes ind i Byerne.

For Haandværk og Industri var det en Livsbetingelse, at der kom en konstant Tilgang af Lærlinge udefra. For de allerfleste Byers Vedkommende viser det sig, at der i det 18. Aarhundrede intet Fødselsoverskud var, undertiden var det endda negativt. Dette skyldes de uhygiejniske Forhold, der medførte en meget stor Dødelighed og da særlig blandt Børnene. Vi skal nu se, hvorledes det stillede sig for Tilgangen af Lærlinge før og efter Stavnsbaandet. Et godt Materiale til Bedømmelse heraf findes i en Række Byers Lavsprotokoller.

Stavnsbaandets Tid er Pietismen. Det virker derfor pudsigt, naar Aage Friis i Hist. Tidskr. 8. IV. 106. lader »pietistisk Religiositet» gøre Stolberg human over for Bønder.

Eksempler:

Aarhus Skrædermestres Laugsprotokol Viborg Landsarkiv. (cit. V. L.)

1709—92 og 1793—1861. I Aarene 1714—33 kom 107 Drengene i Lære, deraf 33 fra Landet, 1734—52 92, deraf 48 fra Landet, 1764—83 67, deraf 39 fra Landet, altsaa efter Stavnsbaandets Indførelse en konstant Tilbagegang i Antallet af indskrevne Bondedrengene.

Odense Bødkeres Copibog for Lærekontrakter. Landsarkivet Odense (cit. O. L.) 1719—60. Ialt indskrives 1719—60 68 Drengene. 1719—33, var 68,2 % fra Landet, 1734—60 38,6 %. Tilbagegang efter Stavnsbaand.

Viborg Skomagerlaugs Protocol. V. L. 1681—1733 indskrives i Lauget 191 Drengene, 118 født i Byer, 60 paa Landet, medens 13 var uangivne. 1734—88 indskrives 220 Drengene, deraf 171 født i Byer, 31 paa Landet, medens 18 var uangivne. Altsaa stærk Tilbagegang i Antal af Drengene fra Landet efter Stavnsbaandets Indførelse.

Aalborg Feldbereder Lavsbog. V. L. Af indskrevne Drengene fra 1768—93 var 36 fra Byer, 1 fra Landet.

Aalborg Hattemageres Lavsbog V. L. 1673—1706 blev indskrevet 72 Drengene, deraf 29 fra Landet. 1779—88 26 Drengene, hvorfra ingen fra Landet.

Aalborg Smedelaugs Drengesbog. V. L. I Aarene 1716—25, 1730—31, 33 og 34 blev indskrevet 70 Drengene. 14 uangivet og 43 født paa Landet. 1735—88 indskrives 205 Drengene, deraf 93 født paa Landet, 35 uangivne. Skulde, hvis Indvandring fra Landet havde fundet Sted i samme Omfang som før Stavnsbaandets Indførelse, have givet 166 fra Landet.

Københavns Smedelaugs Udskrivnings Protocoller for Drengene. Kbhvns. Raadstuearkiv. Efter 1755 anført 45 Drengene, hvoraf 5 uangivne, 4 fra Landet, 4 Waisen- og Plejehusdrengene.

Linnedvæverlaug. Kbhvns Raadstuearkiv. Udlærte Svende 1766—1800 ialt 71, 12 uangivne, 10 fra Udland, 15 fra Landet.

Dugmagerlaug. Kbhvns. Raadstuearkiv. 1742—50 udlærtes 58 Drengene. 4 uangivne, 7 f. Udland, 4 paa Landet. Statistik efter 1751 defekt. Dog ses det, at adskillige er født i Udlandet og 19 nævnes som Drengene fra Opdragelseshjem.

Københavns Tømmerlavs Protocoller. S. L. 1687—94 indskrives 89 Drengene, deraf 34 fra Landet, 1751—55 198 Drengene, deraf 115 fra Landet og 1778—87 179 Drengene, hvoraf 96 født paa Landet.

Som man vil se af ovenanførte Eksempler, er Antallet af Læredrenge fra Landet i absolut Tilbagegang efter Stavnsbaandets Indførelse. En Undtagelse danner Københavns Tømrerlav. Dette skyldes dog ganske sikkert den efterhaanden udebbende Forbindelse med Skaane, som hidtil har leveret et stort Kontingent. 1687—94 var 35,9 % af Lærlingene Skaaninger. 1751—55 var Tallet dalet til 9,1 % og i 1778—87 til 2,2 %. De manglende Drenge har man saa søgt at skaffe sig ved Hvervninger paa Landet. Alt for nøje har man ikke taget det i Byerne for at faa det tilstrækkelig Antal Lærlinge, og vi træffer Eksempler paa, at Byfogden maa skride ind og paalægge Borgerne, at de ikke maa tage stavnsbundne Drenge i Lære uden deres Herskabs Tilladelse. Fyen synes at have været bedst stillet, hvad angaar Tilgang af Drenge fra Landet. I Odense Smedelav er der saaledes flere Bønderdrenge efter 1733 end før. Men i det store og hele medførte Stavnsbaandet baade for Haandværk og Industri Mangel paa Læredrenge. Allerede kort efter dets Ophævelse hører vi fra Haandværkere i Købstæderne Klager over, at Stavnsbaandet hindrer dem i at faa Læredrenge¹. I den københavnske Presse averteres stadig i meget ivrige Vendinger efter Lærlinge, og Spørgsmaalet drøftes i Lavsmøderne, saaledes hos Smedene². Det eneste Raad, Regeringen vidste, var at give Mestrene Præmie for Oplæring af danske Drenge, og at lade Drenge fra Waisenhus, Pleje- og Opdragelseshjem samt fra Fattigvæsenet sætte i Lære. Alt sammen meget prisværdigt, men utilstrækkeligt, saalænge der intet eller næsten intet Befolkningsoverskud var i Byerne, medens samtidig Stavnsbaand bremsede Tilgang fra Landet. I selve Hovedstaden, hvor Industrien havde sit Hovedsæde, var Fremgangen i Lærlingetallet forbavsende ringe. Antallet af Læredrenge inden for Lavene (udenfor stod enkelte Manufakturere og Korporationer) var i det 18. Aarhundrede følgende:

---

¹ Se Indberetning om Bogense i Aarvog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter. 1916.

² Smedelaugs Indkomne Sager. 20/10 1785. Kbhvns. Raadstuearkiv.

1727	1709	Dreng	1768	2132	Dreng
1743	1850	»	1772	1695	»
1756	2282	»	1778	1933	»
1763	2132	»	1798	2729	» ¹

Bevægelserne skyldes de stærke Stød frem eller tilbage, Manufakturpolitikken var ude for, men som det ses, er Tilgangen af Dreng i Betragtning af den stærkt voksende Produktion meget lille. For Provinsbyernes Vedkommende giver de Eksempler, jeg har fremført, et godt Billede af Lærlingeproblemet der.

Det lykkedes altsaa atter at drive Byerhvervene frem til større »Prosperitet». Det var udmærket med den Indvandring, som kom udefra, men den var ikke tilstrækkelig, fordi Tilgangen af Lærlinge, som dog til syvende og sidst skulde danne Byerhvervenes solide Fundament, udeblev paa Grund af Stavnsbaandets Bestemmelser. Her slog den merkantilistiske Politik afgørende Fejl, endda i højere Grad end det ved første Øjekast kunde se ud til. Regeringens Hensigt var at samle Industri og Haandværk i Byerne. Staavnsbaandet kom her til at virke direkte imod den Linie, som var lagt for Manufaktur- og Haandværkerpolitikken, fordi der mellem Lærlinge og Svende fandtes et stort Antal Stavnsbundne — Vornede —, som de oftest kaldes i Laugsprotokoller og andre Dokumenter.

»Vornede» Lærlinge.

Eksempler:

Aastrup Gods Reserveruller. S. L.
1 lærer 1758 Urmagerhaandværk i København. Findes 1764 paa Godset.

1 lærer 1759 Smedehaandværk i Roskilde.

1 » 1764 Skomagerhaandværk i Kbhvn.

1 » » Sadelmagerhaandværk i »

Odense Smedes Laugsbog. O. L. Mange vornede Dreng. En Sognepræst forlanger 1754 Passet efter endt Læretid leveret fra Mesteren til »hans Husbond eller Arvinger».

Aarhus Skræddermestres Laugsprotokol. V. L. Af de indskrevne Læredreng fra 1751, ialt 173, var 16,8 % Vornede. Af de 29 »Vornede» var de 12 sat i Lære paa Beting-

¹ Tallene er fra Kbhvns Politikammers Generaltabeller.

else af, at de efter endt Læretid skulde leveres tilbage til Godsejerne. Det var borgerlige Proprietærer, der forlangte Drengene tilbage, ikke de adelige.

Viborg Skomagerlaugs Protocol og Viborg Skomagerlaugs Copie Protocol. V. L. 1758—88. 8 »vornede» Læredreng, den enes Pas skulde tilbageleveres Husbonden.

Odense Skrædderlaugs Kopibog. 1745—98. O. L. 1745—80. 8 stavnsbundne Læredreng. 1 skal leveres tilbage.

Odense Skomageres Copibog for Lærekontrakter 1753—1811. O. L. 1 »vorned» Læredreng.

Odense Bødkeres Copibog for Lærekontrakter. O. L. 1734—60. 3 stavnsbundne Læredreng.

Horsens Borgerskabs Bog. V. L. 1 Drejer 1737 med Herskabs Tilladelse lært i Horsens.

Den Viborger Samler 26/8 1782. Dreng fra Allerupgaard i Lære hos Grovsmed i Aarhus, efterlyses som rømt af »Ejer».

Odense Adresse Contoirs Efterretninger No. 21. 22/5 1771. 1 Bondekarl fra Boltinggaard, som med Herskabs Tilladelse har lært Murerprofessionen i Odense paa den Betingelse, at han efter udstaaet Læretid skulde forføje sig ind paa Godset og Lærebrevet tilbageleveres hans Herskab, efterlyses som bortrømt.

do. No. 28. 1774. 1 Dreng af Grevskabet Gyldensten, 18 Aar gammel, undvigt af sin Lære hos Sadelmager i Odense. Efterlyses.

Laugsbog for Schmidtene. Maribo. S. L. 1740. Dreng fra Christianssæde bortløben.

Laugsbog for Snidkere og Drejere. Maribo. S. L. 1767 Dreng fra Knuthenborg sat i Lære.

1780 » » » » » »

1787 stavnsbunden Dreng i Lære med Herskabs Tilladelse.

Reserveruller Odden Gods. V. L. 1 Dreng 18 Aar i Lære hos Bødker i Aalborg 1 18 Aar hos Hattemager i Hjørring.

Reserveruller. Elling Gods. V. L. 1 Dreng i Lære hos Snedker i Aalborg.

Reserveruller. Wraa og S. Elkærgods. V. L. 1 18 Aar hos Snedker i Aalborg.

Vi finder altsaa et stort Antal stavnsbundne Dreng i Byerne. Næsten som Fanger har de opholdt sig i Mestrenes Hus, for ved Læretidens Udløb at blive leveret tilbage til Godsejerne, af hvilke de borgerlige Proprietærer og Præsterne synes at have været de mest nidkære med Hensyn til at hævde

deres Ejendomsret over Drengene. Der har saaledes inden for Læredrengene været et skarpt Skel mellem fri og ufri. Dette Skel findes ikke alene i de smaa Byer, men ogsaa i de større samt i Hovedstaden. Efter Læretidens Udløb er de ufri enten blevet krævet tilbageleveret Godserne, eller ogsaa har de, sikkert ofte mod Godtgørelse af en eller anden Art, erholdt Tilladelse til at tjene som Svende i Byerne. Jeg skal anføre et Par Eksempler herpaa:

Vornede Svende:

Eksempler:

Odden Gods Reserveruller V. L. 1 hos Hattemager i i Hjørring.

Vestre Ladegaards Gods. Reserveruller. V. L. 1 Murersvend i Aalborg.

Ringsted Raadstueprotokol. S. L. 5/3 1762. 1 Smedesvend i Ringsted tilhører Præsten Hr Rask's Gods. 1 Skomagervend tilhører Ringsted Kloster.

Aastrup Gods Reserveruller S. L. 1 Smedesvend i Roskilde.

Den Viborger Samler 1/6 1778. En Snedkersvend, der tilhører Herskab og nu tjente som Svend i Lemvig, ulovlig bortgaaet uden Pas og Skudsmaal.

Vi har nu set, hvordan Stavnsbaandet greb ind i Lavene, baade blandt Mestre, Svende og Drengene. Jeg kan hertil føje, at det ogsaa greb ind i Arbejdsforholdene inden for Skibsfarten, idet Stavnsbundne fik Tilladelse til at sejle fra Byerne som Søfolk, hvilket ogsaa fremkaldte idelige Rømninger. Endvidere var et stort Antal Tjenestefolk stavnsbundne, saaledes at alt i alt en ikke ubetydelig Procent af Byernes Befolkning i des 18. Aarhundrede var ufrie Folk og ogsaa under Stavnsbaandets Aag. Grelt træder dette ogsaa frem, naar en Enke med smaa Børn flytter fra Land til By. Moderen er fri, da der intet Stavnsbaand fandtes for Kvinder, hvorimod Børnene hører Godset til og er pligtige til at forlade Byen, naar Gods-ejeren kræver deres Nærværelse under Stavnen.

De sociale Følger af Stavnsbaandet var saaledes alt andet end gode for Byerhvervene, fordi Underklassen blev trykket endnu længere ned ved Ufriheden. Skellet mellem den og

Overklassen, der ofte tillige var Proprietærer, blev endnu skarpere. For selve Produktionen var endvidere det Usikkerhedsmoment, der indførtes ved, at Svendene kunde trækkes bort fra Byerne, yderst uheldigt. Det 18. Aarhundrede savnede konstant faglig uddannede Arbejdere, kun ganske undtagelsesvis nævnes det, at en By er rigeligt forsynet med Haandværkere. Langt hyppigere er det Tilfældet, at Mestrene manglede Svende, at der, trods de mange Udlændinge, som til Stadighed arbejdede i de danske Byer, ikke fandtes Arbejdere nok. Af endnu mere vidtrækkende Konsekvenser for Byerne var imidlertid Godsejernes Magt over de udlærte Dreng, der skulde tilbageleveres, naar Læretiden var udløbet. For det første betød dette, at Byproduktionen ikke fik Gavn af alle de Lærlinge, som havde faaet deres Uddannelse i Byerne. Naar man derfor ser paa Antallet af Læredreng, maa man ikke glemme, at selv det minimale Tal, som findes, ikke betyder saa og saa mange Hænder i Arbejde i Byerhvervene, idet en Del af dem aldrig kom til at blive Byarbejdere, men havnede paa Landet. Det maa endvidere erindres, at Lavene tit omfattede flere Byer; de københavnske oftest flere sjællandske og jyske, Odense Lav fynske Byer, Aalborgs nordjyske o. s. v. De udskrevne Lærlinge er altsaa ikke blot hjemmehørende i de Byer, hvis Lav de er indskrevet i, men ogsaa i andre og skulde saaledes levere Arbejdskraft til Vedligeholdelse og Fornyelse af Haandværk og Industri i mange Købstæder. Deres Tal var endda i Forvejen minimalt, idet Haandværkerne paa de smaa Pladser ingen eller faa Lærlinge uddannede.

Der er ingen Tvivl om, at disse faguddannede unge stavnsbundne Haandværkere har leveret et relativt stort Kontingent til Rømningerne. Selv om de flygtede ud af Riget uden Skudsmaal og Pas, har det i det 18. Aarhundrede ikke været vanskeligt for dem at finde et Levebrød andetsteds. Hungeren efter Arbejdere, der kunde noget, var saa stor under Merkantilismen, at Staterne saa bort fra Lære- og Geburtsbrev, om det var fornødent. Lagde saa Lavene den fremmede Haandværker, som ikke havde Papirerne i Orden, Hindringer

i Vejen, skred Regeringen ind, og paa de Steder, hvor intet Lav fandtes, kunde de altid nedsætte sig uden større Vanskeligheder. Skulde det endda slaa Klik, havde man de falske Pas at falde tilbage paa. Jo mere Pastvang indførtes, desto større har Forretningen med at skrive falske Pas været. Det var som Regel forløbne Studenter eller Skriverskarle, som paa den Maade skaffede sig en vist til Tider ret indbringende Levevej.

Stavnsbaandet berøvede saaledes Byerne en Del af den bedste Arbejdskraft gennem Rømninger til Udlandet. Af langt videre rækkende Konsekvenser for Byerne var det imidlertid, at Godsejerne efter Læretidens Udløb trak deres stavnsbundne Karle ud paa Landet, og tvang dem til at tage Fæste og slaa sig ned der. Herved skabtes en Konkurrence til Byerne, som har været ganske overordentlig følelig.

Allerede fra det 16. Aarhundredes Midte hørtes der Klager fra Lavene over Landhaandværkerne, som gjorde Indpas i Lavenes Rettigheder. Hvad Landhaandværkerne maatte gøre af Arbejde blev reguleret derhen, at det kun tillodes dem at udføre bestemte Ting »til Bøndernes Brug». Alt andet Arbejde fik Byerne Monopol paa. Dette er ikke blevet overholdt. Adskillige Haandværkere paa Landet har haft Dygtighed og Dristighed nok til at omgaa Bestemmelserne. Indenfor Vornedskabets Omraade, det vil sige Sjælland og Lolland-Falster, har man endvidere truffet samme for Byerne uheldige Forhold som under Stavnsbaandets Tid for hele Riget. Da det har knebet med at skaffe Arbejdskraft, har Byerne optaget Vornede som deres egne; vornede Læredrenge har lært Haandværket i Byerne¹, og er saa senere som under Stavnsbaandet havnede paa Landet. Efter 1733 er Forholdene blevet værre, idet den stavnsbundne Haandværkers Afhængighed af Godsejerne er blevet udstrakt til hele Landet. Bestemmelserne i Danske Lov og den Række Forbud, som det 18. Aarhundrede igennem udstedtes mod en Udvidelse af Bondehaandværket, har ikke hjulpet det ringeste. Ikke heller Rege-

---

¹ Eksempel herpaa har jeg fundet i Næstved Smedelaugs Protokol. S. L.

ringens Bud om, at alle Haandværkere paa Landet, der ikke lavede Bondearbejde, skulde flytte til Byerne. En Del af dem kunde ganske simpelt ikke have efterkommet Regeringens Ordre, fordi de gennem Stavnsbaand var bundet til Godserne.

Vi har altsaa paa Landet en Haandværkerstand, hvis Kvalitet ingenlunde var ringe i Forhold til Byernes, fordi en Del havde faaet Uddannelse hos Byernes Lavsmestre, med hvem de altsaa i faglig Henseende ofte fuldt ud stod paa Højde. Byernes Klager over Landhaandværkere har saaledes absolut haft Baggrund. Det er rigtigt, naar der fra Byerne klages over, at der paa Landet bor Mængder af Haandværkere, som Danske Lov ikke bevilgede, saaledes Gørtlere, Malere, Karetmagere, Sadelmagere, Drejere, Rebslagere o. s. v. Ligeledes naar det anføres, at Drengene, der lige havde udlært, straks tog ud paa Landet og arbejdede der¹, og at Proprietærene tog de ulovlige Haandværkere under deres Beskyttelse. Det var saa ligetil. En Del af disse »ulovlige« Menneſker paa Landet vilde have været lige saa »ulovlige« i Byerne, idet deres Nærværelse der var forbudt dem ved Lov, det vil sige gennem Stavnsbaandets Bestemmelser. Disse Landhaandværkeres Antal har været meget stort. Fra Horsens meddeles 1747, at næsten hver Proprietær paa Landet holdt en Tjener, der var udlært Skrædder »baade for Familie og Domestikernes«. I 1½ til 2 Miles Omkreds fandtes 30 Fuskerneskedkere, der ikke blot arbejdede for Herremænd, Præster og Bønder, men tillige forfærdigede Skabe, Kister og Skrin, som de ved Lejlighed solgte til Borgerfolk, der førte dem ind til Byen. Købstæderne har med andre Ord mistet Arbejdet for Overklassen paa Landet, og Lavenes Monopol paa Arbejde hos Borgerstanden har ikke kunnet opretholdes. Den Stagnation, som kendetegner dansk Byhaandværk i det 18. Aarhundrede, har sin naturlige Forklaring i de heromtalte Aarsager.

---

¹ Se f. Eks. Indberetning om Maribo, Sakskøbing og Nakskov i Loll. Falster hist. Samfunds Aarvog 1913, for Odense i Aarvog for hist. Samf. for Odense og Assens Amter 1919, for Roskilde i Hist. Aarvog for Kbhvns Amt 1917 og Horsens i Aarvog for Aarhus Amt 1921.

Dertil kommer endvidere, at Stavnsbaandet saa langt fra har hindret Tilgang af Byhaandværkere til Landet. Det er sikkert rigtigt, naar Lavene anfører, at Haandværkerne paa Landet kunde leve billigere end i Byerne, hvor den borgerlige Tyngde til Tider var ret haard. Godsejerne har naturligvis været yderst interesseret i at faa god og billig Arbejds-kraft ud paa Godset, og har derfor budt Haandværkerne billige Fæstekaar og eventuelt Fritagelse for Stavn for Børnenes Vedkommende. En Væver fæstede saaledes et Hus under Godset Steensgaard. I Fæstebrevet indførtes følgende Passus: »Iøvrigt tilstaas det ham at lade sine Drengene lære Haandværk paa hvad Sted, han lyster, uden Prætention af mig at høre Godset til med mindre, at de med Tiden skulde have Lyst at bo paa Landet eller fæste Proprietærgods»¹. Andre Haandværkere født i Byerne, hvor de har lært deres Haandværk, har ganske uden Betingelser opgivet deres borgerlige Frihed og er blevet stavnsbundne Fæstere paa Landet. Paa Østrupgaard fæster 1 Soldat født i Svendborg 1744 Hus og bliver stavnsbundet, 1751 bliver 1 Smed med Friipas, 1752 1 Sadelmager født Assens og 1754 1 Smed med Friipas stavnsbundne. Paa Oregaard bliver 1745 1 Skomager, født i Aarhus, 1768 en Skomager fra Bogense, 1771 en Murer fra Bogense stavnsbundne, 1734 og 1762 bliver 2 Personer, født i Faaborg, og Odense, stavnsbundne under Hvedholm Gods². De nævnte Eksempler er fra Fyen, men vil kunne suppleres med andre andetsteds fra. Forholdet er det, at Stavnsbaandet i al Almindelighed næppe har virket saa afskrækkende paa de store Godser med de gode Jorder. Vi ser da ogsaa Masser af Eksempler paa, at Bønder, som har Friipas, umiddelbart efter Fripassets Erholdelse atter lader sig stavnsbinde for at faa en god Gaard i Fæste under et andet Gods. Jeg kan her henvise til de af mig anførte Fæsteprotokoller. Til samme fede Græsmarker er fattige Byhaandværkere, frie Mænd født i Byerne, søgt hen. Her er de blevet sikret Arbejde paa

---

¹ Fæsteprotokol for Stensgaard. 1696—1796. O. L.

² Se Fæsteprotokoller for anførte Godser.

gunstigere Betingelser, end Byerne kunde byde dem, og har for at opnaa dette opgivet den gyldne Frihed. Godsejerne har altsaa ved gennem Stavnsbaandet at sikre sig en saa stor Andel i den faglige Arbejdskraft, at det har ramt Byerne føleligt, ydermere trods Stavnsbaand formaaget at trække fri Arbejdskraft bort, fordi Konkurrencen fra Landet har været Byerne for haard. Men hertil maa endda føjes, at ikke blot Byhaandværket, men ogsaa Byindustrien blev ramt af Stavnsbaandets Bestemmelser. I det 18. Aarhundrede rejste der sig en ikke ubetydelig Industri rundt omkring paa Godserne; baade borgerlige og adelige Godsejere anlagde Manufakturer ¹. Til dem anvendtes delvis stavnsbunden Arbejdskraft ². For Godsejeren og Industriherren betød dette lavere Lønninger. Naar Regeringen derfor i Slutningen af den merkantilistiske Periode forandrer Taktik og foreslaar Industrien decentraliseret, det vil sige forlagt til de Steder, hvor Arbejdslønnen var lavest, er dette ogsaa en Følge af Stavnsbaandet, som sikrede Godsejeren ikke blot billig Arbejdskraft til Dyrkelsen af Jorden, men ogsaa til Driften af industrielle Foretagender. Disse tog atter Arbejdere fra Byerne. Det stavnsbundne Materiale var ikke tilstrækkeligt, derfor averterede Industrien paa Landet, f. Eks. Gudumlund, efter Byarbejdere, hvem man lovede Fritagelse for Stavnsbaand. Ogsaa paa dette Omraade virkede det til Skade for Byerne og til Berigelse for Godsejerne.

Udviklingen fandt naturligvis ogsaa sin Forklaring i Diskussionen om Landets økonomiske Forhold i Magasinerne og i Pressen. I et af det københavnske Borgerskabs Blade behandles Blandingen paa Land og i By mellem Haandværk og Agerbrug. Author fastslaar, at det ikke kan kaldes skadeligt, da det dog for Landet afhænger af den samlede Produktion. Det var ligegyldigt, om Befolkningen fandtes i By eller paa Land, »er Landet folkerigt, saa skal Staden ufejlbar heller ikke klage over Folkemangel»; det yppige Købstadslevned lok-

---

¹ Se herom Rawert: Danmarks industrielle Forhold. Kbhvn 1850.

² Se Reserveruller for Gudumlund Gods. V. L.

kede kun alt for mange fra Landet til sig. Det vilde være bedre baade for Købstæderne og for Landet, om fra Tid til anden de unyttige og af Ørkesløshed befængte Indvaanere blev jaget fra Staden tilbage ud paa Landet¹.

Skal man placere Stavnsbaandet og dets Virkninger for det danske Samfund, er det ikke nok at rette Blikket mod Landbruget. Ogsaa for Byerne kom det til at spille en stor Rolle. Stavnsbaandet var ikke rettet mod Byerne. Som det for Landbruget skulde skaffe billig Arbejdskraft, skulde i Byerne de lave Lønninger fremskaffes ved Indkaldelse af udenlandske Fagarbejdere. Disse skulde saa oplære danske Drengene, saaledes at Byerne ogsaa fik den Mængde Arbejdere, der skulde medføre lav Arbejds løn og billig Produktion. Det mislykkedes, fordi Stavnsbaandet forhindrede Tilgang af det tilstrækkelige Antal Lærlinge. Derved blev hele Opbygningen af det produktive Bysamfund ramt i sin Grundvold. Der fremkom ikke noget sundt Forhold mellem Antallet af Mestre, Svende og Lærlinge, Bygningen var for bred foroven og for smal forneden. Stillingen forværredes ydermere for Byerne derved, at Stavnsbaandet gjorde det muligt for Godsejerne at drage den stavnsbundne Arbejdskraft fra Byerne til Landet. Herved skabtes der en relativt fremragende Landhaandværkerstand, som blev Byernes Erhverv en haard Konkurrent. Den tiltog sig efterhanden næsten alt Arbejde hos Overklassen paa Landet og brød gennem ulovligt Arbejde for Borgerskabet Byernes Monopol. Da denne Udvikling førte til Stagnation i Byerne, og da kongelig og borgerlig Tyngde derfor følte haardere, flyttede Byhaandværkere fra By til Land og lod sig stavnsbinde for at opnaa bedre økonomiske Kaar. Direkte og indirekte slog Stavnsbaandet Byerhvervene ned. Mod dette vejer det kun lidt, at Stavnsbaandet holdt Indvandrere ude, som i det lange Løb kun vilde have været Byerne til Byrde, fordi de manglede Eksistensmuligheder. Dette saa meget

---

¹ Adresse Contoirs Efterretning 8/9 1773.

mere, som Godserne ofte sendte de, fra et produktivt Synspunkt set, mindst værdifulde Individider til Byerne for at undgaa de sociale Forpligtelser, der fulgte med at bevare dem. Hvad der gælder Haandværk gælder ogsaa Industri. Medens Stavnsbaandet utvivlsomt førte til forøget Arbejdsydelse paa Landet, var dets logiske Konsekvens for Byerhvervene Stagnation og mindsket Produktion, fordi Befolkningen der ikke formaaede selv at stille det fornødne Antal Børn og unge Mennesker til Disposition. At Købstædernes Haandværkere var nødsaget til at udlære et saa stort Antal stavnsbundne Lærlinge og derved skabe en kraftig Konkurrence til sig selv er det mest slaaende Bevis herpaa. Det er da ogsaa først, da Stavnsbaandets Lænker brydes, at Byerhvervene gaar stærkt frem. De danske Købstæders overordentlig stærke Vækst i første Halvdel af det 19. Aarhundrede vilde ikke have været muligt, hvis Stavnsbaandet stadig havde eksisteret. Dets Op-hævelse og det ved den mindre Dødelighed fremkaldte Befolkningsoverskud er Baggrunden herfor. Nu først kan et Haandværk i større Format og en Industri blomstre op, fordi foruden Teknikken det tilstrækkelige Menneskemateriale er forhaanden. Medens Landbruget meget vel kunde have forøget sin Produktion under et Stavnsbaand, var dette ikke Til-fældet for Byproduktionens Vedkommende.

Hvad endelig den sociale Deklassering angaar, ramte denne saavel Land som By. Hvilke uheldige Følger Stavnsbaandet havde for Bondestanden, er der skrevet meget om. Johannes Steenstrup har jo forøvrigt her givet en nøgtern Fremstilling, hvor han har gjort det af med megen af den Romantik, som dette Spørgsmaal af tendentiøse eller lidetklare Historikere er blevet omgivet med¹. Det maa i den Forbindelse fremhæves, at Stavnsbaandet i visse Retninger tillige blev udnyttet af Gaardmanden til egen Fordel. Den Militærpligt, som fulgte med Ordningen af 1733, blev ogsaa

¹ Til sidste Kategori henregner jeg Magister Hans Jensen. Min Om-tale af Stavnsbaandet i Scandias Oktoberhefte 1930 er benyttet til en Række personlige Angreb paa mig i den danske Venstrepressen. Artiklerne frem-træder under en tjenstvillig Journalists Signatur.

af Gaardmændene benyttet til at trykke Tjenestefolkenes Løn, i hvilken Grad, kan man forstaa, naar Regeringen maatte skride ind til Værn for de udskevne Soldater. At Stavnsbaandet, navnlig paa de smaa Godser med det store Hoveri og under brutale Godsejere, var yderst trykkende for Bonden og gav ham lidet menneskelige Kaar, er sikkert. Gennem det blev Underklassen paa Landet socialt trykket ned. Men det samme var Tilfældet med Haandværkerstanden, der mere eller mindre mistede sin gamle Frihed. Stavnsbaandet slog haardt overalt. Gennem det, lykkedes det Overklassen at sætte Hælen paa Underklassen baade i By og paa Land.

Albert Olsen.
